

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Kerkcultuur

Op een duidelijke manier werd ons uitgelegd, hoe moeilijk cultuur te veranderen is. Zie de brief van vorige week. Als voorbeeld werd gewezen op de moeizame integratie van allochtonen. Cultuur verander je niet zomaar, die zit in iemand. Over principes kun je nadenken en discussiëren. Van gewoontes kun je zeggen, dat ze niet belangrijk zijn. Maar daar zit ook iets tussen, dat 'cultuur' heet. Waar mensen in leven, in denken en doen. Die is hun 'eigen'. Die wordt zonder meer overgebracht op de volgende generatie, dat gaat vanzelf, dat wordt niet beredeneerd. Daarin gaat het ook over identiteit, zo wordt dat ervaren. Verander de cultuur, en we zijn niet meer wie we zijn. Vandaar dat dat niet gaat, een mens is zoals hij is. Het zou een soort 'sterven' zijn. Dat geldt ook voor de kerkmens. Hij zal slechts heel, heel langzaam veranderen. En dat proces zal zeer, zeer moeizaam gaan. Zo'n proces is niet te sturen, hoogstens door impulsen te stimuleren. Aldus de brief.

B. Luiten ■

In dit nummer

Kerkelijk leven - B. Luiten	
Kerkcultuur	435
Meditatief - P. Schelling	
Eén voor allen? Zoon en Vader!	440
Wandelen met God - B. Luiten	
Boos	441
Achtergronden - L.W. de Graaff	
Europese islam - bedreiging en uitdaging voor de Gereformeerde Kerken in Europa	443
Synode impressies - M. de Vries	
Abraham in Mekka	448
Boekbespreking - B. Kamphuis	
Handboek voor de Gereformeerde Kerken in Nederland, editie 2007	450
Lied van de week - J. Smelik	
O Morgen van verblijden	451
Uit de kerken, Persberichten	

Sterven en opstaan

Vorige week heb ik daar wat eerste opmerkingen over gemaakt. Inderdaad gaan nogal wat dingen anders dan vijftig jaar terug. Als dat als 'sterven' wordt ervaren, kan ik daar begrip voor hebben. Als we maar zien, dat er in de kerk naast sterven ook een 'opstaan' is. We raken niet alleen kwijt, we krijgen ook veel terug. De eigen tijd heeft haar eigen mogelijkheden, temidden van alle zaken die vandaag spelen. Veel ziet er anders uit, terwijl het in wezen hetzelfde is, een verder bouwen op een oeroud fundament. Als je dat ziet, blijf je niet hangen in een rouwproces. Maar je doet mee met andere generaties, om God te eren in deze tijd. Terwijl ik dat zo schreef, was ik mij ervan bewust dat ik in zekere zin speelde met woorden. Want 'sterven' en 'opstaan' zijn onder ons geen neutrale begrippen. Daarin gaat het niet om gewone rouw. Nee, ons sterven is getypeerd door het afleggen van een leven dat zondig is. En ons opstaan is een hartelijke vreugde in God, door Jezus Christus. Door dit woordenpaar te gebruiken, verschuif ik de inhoud van de brief enigszins. Daarin was sterven puur cultureel bepaald. Ik voeg er im-

pliciet aan toe, dat in onze kerkcultuur niet alles even goed is. Van mij mag er echt wel wat verdwijnen, en ik denk ook dat dat hard nodig is. Ik vind onze kerkcultuur niet neutraal, maar in menig opzicht hinderlijk. Ontwikkelingen worden tegengehouden, zonder dat er goede redenen voor zijn. Transparantie is soms ver te

kerkcultuur is geen onschuldige tussenlaag tussen principe en gewoonte

zoeken. In dat opzicht verschil ik enigszins met de briefschrijver, die cultuur onderscheidt van principes. Voor hem is cultuur een 'tussenlaag' tussen geloof en gewoonte. Voor mij is dat niet zo. Ik zie onze kerkcultuur meer als de verstarde kant van een levend verbond. Want onze cultuur blijkt keer op keer sterker dan het geloof dat we belijden.

Daarom was ik blij met de brief die ik kreeg. We kunnen en mogen er niet omheen onze cultuur te benoemen. Omdat ze zo diep zit, en zoveel invloed heeft. Maar of ze niet te veranderen is? Nee, als ze een neutrale aangelegenheid van mensen zou zijn, dan wellicht niet. Maar als ze ook maar enigszins te maken heeft met verstard geloof, is ze niet alleen een zaak van mensen, maar vooral van de Geest van God. Dan heb ik hoop. Want de Geest verandert mensen. Hij ontdekt ons waaraan we moeten sterven. Hij bezielt ons nieuw met de gezindheid van de Heer.

Een kerk om lief te hebben

Onze kerken heb ik van harte lief, daarover wil ik geen onduidelijkheid laten bestaan. En ik hoop haar trouw te dienen tot het einde van mijn loopbaan. Want ik zie haar als kerken van de Heer. Het fundament van apostelen en profeten werd hier trouw bewaard, waarvoor wij naast God aan voorgaande generaties grote dank verschuldigd zijn. Mijn schrijven hoeft dus niet gelezen te worden als een dreigend afscheid op kortere of langere termijn. Ik zeg het maar, omdat die andere manier van schrijven ook in de lucht hangt. Persoonlijk heb ik dan al geen zin meer om verder te lezen, omdat er vaak zoveel miskennen in zit van wat Jezus ons geeft. Ik wil dan ook geenszins verzanden in alleen maar kritiek. Integendeel, ik wil graag laten zien dat we (bepaald door onze cultuur) ons in menig opzicht anders gedragen dan we met ons hart geloven en met de mond belijden. Vanuit het fundament, waarover wij het van harte eens zijn, wil ik kijken naar de menselijke bouwwerken die erop staan. Dat lijkt me een legitieme bezigheid. Want wij geloven en belijden in eensgezindheid dat Jezus Christus, het fundament, ons draagt. Ons houvast zit niet in onze eigen bouwsels

die daarop verrezen zijn, ongeacht hoe lang wij daarin wonen. Het zijn hoogstens 'tenten' voor vreemdelingen op doorreis. Misschien is het even wennen om dit zo te lezen, maar dit onderscheid is wezenlijk. Het helpt ons om vrij te worden voor God, inzetbaar ook. En om transparant te zijn in ons geloof, naar binnen en naar buiten.

Tragische ontwikkelingen

In mijn studiejaren heb ik uitgelegd gekregen, wat tragiek is. Wij spreken van een tragisch ongeval, wanneer iemand onder een auto komt of zo. Maar eigenlijk is dat geen juist woordgebruik, we zouden dan beter 'verdrietig' kunnen zeggen. 'Tragisch' is iets anders. Dat ziet op een onafwendbaar negatief gevolg van een goede zaak, waar je dan toch voor kiest. Bijv. wanneer een arts een medicijn zoekt tegen een dodelijke ziekte en tijdens zijn experimenten er niet aan kan ontkomen dat hij er zelf door besmet wordt. Dat is tragisch: het doel is goed maar de prijs is hoog.

Zo ongeveer denk ik terug aan de Vrijmaking. Het doel was goed maar de prijs was hoog. Het betrouwbaar spreken van God in de doop (en later in heel de bijbel) stond op het spel. In het verlengde daarvan ook de eigen geloofszekerheid. Alsmede de concreetheid van de band met God op alle terreinen van het leven. Daar is veel positiefs over te zeggen en er is heel wat goeds uit voortgekomen. Mensen kwamen in de ruimte van Gods werkelijkheid, om Hem daarin met hart en ziel te dienen.

Zonder daar iets van af te doen, had dit alles ook zijn tragische kant. Toen de strijd gestreden was, bleven mensen scherp en waakzaam. Het kwam erop aan de dwaling te weerstaan, en die in een vroeg stadium te onderkennen. Zo bleven we een strijdbare kerk. En een kritische kerk. Natuurlijk waren we dankbaar, maar we hielden elkaar vooral goed in de gaten. Daar zijn uitwassen van te noemen, bijv. in de talstelling voor de ambten. Als iemand zijn kinderen niet op een gereformeerde basisschool had zitten, of als hij geen lid was van het GPV of het GMV, kon het gebeuren dat hij daarom alleen al niet in aanmerking kwam voor ouderling of diaken. Velen hebben daaronder gele-

het doel van de Vrijmaking was goed, maar de prijs hoog

den, anderen vonden het logisch en hielden de mazen van de netten goed dicht. De kerk zag je of die zag je niet, en een ambtsdrager moest immers onberispelijk zijn. Dat waren de uitwassen, zeg maar. Maar veel subtieler was algemeen een klimaat ontstaan van alles en ieder-

een beoordelen. En door iedereen beoordeeld worden. Tot op vandaag is dat hinderlijk aanwezig in menige plaatselijke kerk. Niet per definitie bij ouderen, maar door alle leeftijden heen. De neiging (en meer dan een neiging) om bij alles wat er in de kerk gebeurt er meteen iets van te vinden. En dat ook te zeggen. En bij anderen daarin steun te zoeken. In plaats van een christelijke onbevangenheid om eerst eens te ontvangen wat je krijgt door andermans gaven en dienstbetoon.

Deze kritische sfeer werd mede gevoed door de wijd verbreide gedachte, dat alles wat we voor God doen van hoge kwaliteit moet zijn. Daarom kun je bijv. in een kerkdienst niet zomaar iemand uit de gemeente het woord geven. Nee, de dominee moet alles zeggen, want die heeft ervoor gestudeerd. En die dominee kan uiteraard ook niet alles zeggen, de preek werd en wordt op vele wijzen beoordeeld.

er is te weinig onbevangenheid en een kritische sfeer

Ergens is dat terecht en begrijpelijk, wee de gemeente die zomaar alles slikt. En dat doe je na tweemaal een kerkstrijd zeker niet meer! Tegelijk is het een vorm van tragiek, dat we nu met al die vormen van kritiek behept zijn. Het onbevangen spreken wordt erin gesmoord. Talenten in de gemeente blijven liggen. En wat het ergste is: het oordeel over de preek verdringt zo gemakkelijk ons antwoord. Terwijl het juist daarom begonnen is in ieder woord van God! De vraag is altijd welk antwoord wij aan Hem geven, met woorden, gedachten en daden. Velen onder ons hebben evenwel jarenlang niet anders gehoord dan dat de preek goed was of fout, en wat eraan mankeerde. Zo groot geworden kunnen ze tot op heden nauwelijks een geloofsgesprek voeren. En mochten ze in zo'n gesprek terecht komen en de woorden niet kunnen vinden, dan weten ze zich te redden door 'een standpunt' in te nemen. Want daar kun je dan weer voor of tegen zijn. Zo worden heel wat echte gesprekken om zeep geholpen, terwijl de kritiek steeds alle kansen lijkt te krijgen. Op zo'n manier kan wantrouwen ontstaan, als kritiek doorslaat, onevenwichtig wordt, het goede niet benoemt. Dit is zonder twiifel een wezenlijke trek in onze kerkcultuur. Alles wat je doet of zegt ligt onder het oordeel van een ander. Dat wordt gezegd en geschreven. Menigeen is daarop afgeknapt, anderen zijn dit ontvlucht of zijn dat van plan, richting CGK of evangelische gemeente. Want daar is een dergelijke spanning niet, zo wordt gezegd. Nu kan dat waar zijn, maar dan haast ik mij om aan te voeren dat men daar ook geen Vrijmaking heeft gekend. Het werkelijk blijven bij het Woord van God zal altijd gepaard gaan met (soms

hevige) strijd, waar dan ook. Ik vind het te gemakkelijk om wel de vruchten van de Vrijmaking te plukken, maar weg te lopen voor de sporen van de strijd.

Ik vraag graag begrip voor de ontwikkelingen zoals ze zijn gegaan. Het is logisch dat na een tijd van ingespannen strijd en van grote offers het bereikte resultaat aan alle kanten wordt veiliggesteld. En nog steeds willen we het grote goed vasthouden van Gods betrouwbaar spreken, als uitgangspunt voor heel ons geloof. Het is ook te begrijpen dat na zo'n nieuwe fixatie op ons kerk zijn ieder voorstel tot verandering eerst met argusogen bekeken wordt. Want alles was toch precies goed gezegd en in het kerkelijk leven vormgegeven? Was er nog nieuwe waarheid na K. Schilder? Tientallen jaren leek dat niet mogelijk, daarna kwam alles tegelijk. Dan wordt het moeilijk om op één lijn te zitten. En in enigszins troebel water is het gemakkelijk om nog meer kritiek te leveren.

Deze trek in onze kerkcultuur noem ik evenwel niet neutraal. Ik noem haar tragisch. Er was niet aan te ontkomen. Maar dat kunnen we niet blijven zeggen. Ik moet denken aan wat Johannes schrijft aan de gemeente te Efeze: ze hebben een geweldige inzet getoond en dwaling ontmaskerd, maar nu moeten ze wel de liefde terugvinden anders komt de Heer persoonlijk de kandelaar wegnemen (Opb. 2:1-7). Dit is dus geen cultuur om te koesteren. Er bestaat wel begrip voor, maar geen excuus.

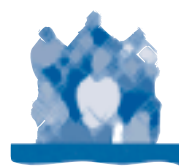
Tragiek in het verbond

De grote winst van de Vrijmaking is te duiden in het opnieuw ontdekken van Gods verbond met de gelovigen en hun kinderen. Een eeuwig verbond, waarin heel Gods hart ligt. Ook dat de Schriften daardoor opengaan. In het verbond met Abraham zien we eerst alles op de komende Messias wijzen, in elke druppel

het oordeel over een preek verdringt zo gemakkelijk ons antwoord

bloed, in iedere ceremonie, in alle bepalingen. Al van te voren werd heel zijn werk daardoor veelzijdig belicht. Dat heeft zijn betekenis behouden, al is veel daarvan nu vervuld. Vervolgens, vanaf Pinksteren, zien we dit verbond tot alle volken gaan. Abraham zou de vader worden van vele volken. Wie Christus aanvaardt, heeft Abraham tot vader en deelt (met zijn kinderen) in dezelfde verbondenheid als hij.

Deze herontdekking heeft niet weinig bijgedragen aan de ontwikkeling van het kerkelijk leven. Alsof het vleugels kreeg! Van alles werd ondernomen en er was een enorme offerbereidheid. Ook wist men zich geroepen tot het indragen van Gods woord in politiek en maatschappij. Al werd ook duidelijk de antithese

gepredikt: we zijn wel in maar niet van de wereld.

Dit is zeker een zeer wezenlijke trek in onze kerkcultuur. We zijn een heel 'doenerige' kerk. Velen onder ons zijn opgevoed bij 'belofte en eis'. Want het verbond kent twee kanten. Dat is absoluut waar, en toch zit daarin ook een stuk tragiek. Want als gevolg van de kerkstrijd moest dit alles zo vaak worden gezegd, dat het eenzijdig werd. Het accent kwam te liggen op doen en laten, ten koste van het overdragen van innerlijke vroomheid. Voeg daarbij dat van synodale zijde de waarheid van de doop vooral gevoelsmatig benaderd werd, en we begrijpen waarom onder ons de dagelijkse concreetheid van het verbond benadrukt werd. Een accent op 'gevoel' is tot op heden verdacht, voor heel wat ouderen is dat 'evangelisch'. Ze voelen zich veiliger in een 'kenniscultuur'. Terwijl we toch belijden, dat de Geest uit God de hele mens vernieuwt, ook in voelen en verlangen. Daarom heeft het zin dit te schrijven, het fundament ligt er wel. Het gaat om de stijl van bouwen daarop.

Intussens is dit een belangrijke reden geweest, dat velen in de zestiger jaren zijn heen gegaan. Jammer genoeg liep de affaire met de 'Open Brief' daar dwars doorheen, en werd het conflict als één geheel gezien. Toen zal dat moeilijk anders hebben gekund. De 'Open Brief' was een provocerend stuk, waarin te veel te ongenueanceerd ter discussie werd gesteld. Uiteraard trok dat velen aan die (om hun eigen reden) ook openingen en ruimte zochten in het als massief ervaren kerkhuis. Hun afscheid was ingrijpend naar beide kanten. Niet het minst doordat een soort natuurlijk evenwicht in het kerk zijn verstoord raakte: door het wegvallen van tegenwicht konden zij doorschieten in de richting van de vrijheid en wij in de richting van alles goed onder controle houden. Gelukkig gaan we elkaar nu beter begrijpen. Maar intussen zitten de mooiste dingen bij ons vaak wat moeizaam verpakt. Het lijkt alsof iedereen zich overal verantwoordelijk voor voelt en nauwelijks iets aan anderen kan overlaten. Dan wordt het moeilijk om iets nieuws te ondernemen, er is altijd wel iemand die bezwaar maakt.

wel de vruchten van de Vrijmaking plukken, maar weglopen voor de sporen van de strijd?

Intussen valt mij op, dat te midden van alle drukte menigeen ten diepste bezig is met (de zorg voor) zijn eigen behoud. Ziedaar een stuk tragiek. De drang om het goed te doen voor God is groot. Maar wanneer doe je het goed? Als dingen vandaag anders gaan, ging het dan vroeger fout? Het blijkt een prangende vraag. Niemand onder ons zal zeggen, dat je door de kerk wordt behouden. Maar intussen is die-

zelfde kerk, hoe mensen die hebben ingericht, voor menigeen zo'n houvast dat er eigenlijk niets aan veranderd mag worden. Daar zit ook iets in van: 'waarvoor heb ik mij anders zo druk gemaakt vroeger?'

Deze trek in onze kerkcultuur noem ik niet neutraal. Want zij werkt verlamdend. En zij stelt de mens te veel centraal. We wekken hierdoor de indruk, dat de kerk van ons is. Natuurlijk dragen we onze verantwoordelijkheid, maar in de kerk van Jezus Christus is primair nodig dat we leren Hem te volgen op de weg die Hij gaat, ook van de ene tijd naar de andere. Door onze eenzijdige ontwikkelingen zijn we veel te veel naar binnen gericht. Vele uren (en kolommen!) zijn gevuld met hoe wij het in de kerk beter zouden kunnen en moeten doen. Intussen zijn we als verbondsgemeente in hoge mate vervreemd van de mensen om ons heen en van de cultuur waarin wij leven. We zijn niet van de wereld maar ook niet meer in de wereld. Niet als kerk tenminste. Dat zeg ik misschien wat zwart-wit, maar ik probeer iets weer te geven van de grote moeite die we als doortimmerde kerk ervaren om in Jezus' naam werkelijk een herberg te zijn voor de verdwaalden in deze wereld. Als iemand zich afvraagt of wij het voor God goed doen, zou dat dan niet als eerste boven moeten komen? Gods verbond is toch nog steeds voor alle volken, stammen en talen? Verstaan wij iets van de context van onze tijd? Doen we zo mogelijk onze winst ermee? Het lijkt mij een teken aan de wand dat er nieuwe gemeentes worden gesticht in ons eigen kerkverband om de moderne mens te bereiken in de wereld van vandaag. Ik ben graag behoudend, maar niet in die zin dat wij alles in eigen hand moeten zien te houden. Laten we hardop belijden dat we niet alles in eigen hand kunnen hebben en ook niet willen hebben. God leidt ons, Jezus brengt mensen op ons pad, de Geest drijft ons naar hen toe. In iedere ontmoeting is Hij erbij. Ook staan nieuwe generaties op, ze vragen naar het geloof in ons hart. Daarvoor kunnen wij niets anders in de plaats geven, hoe goed bedoeld ook.

Tragisch kerkrecht

Het is een zegen dat we artikel 31 in de kerkorde hebben staan. We kunnen ons altijd beroepen op het Woord van God, als het nodig is dwars tegen synodes in. Hierin ligt het wezen van ons kerkrecht: Jezus is ons Hoofd, heel de kerk richt zich naar Hem. In 1944 hebben onze voorouders de moed gehad zich daarop te beroepen, onder de erbarmelijke omstandigheden van de oorlog. Ze hadden daarin groot gelijk, al kregen ze het niet. Het is te begrijpen, dat art. 31 sinds die tijd bepalend is voor onze kerkcultuur.

Tegelijk moet worden gezegd, dat mensen hierin kunnen doorslaan. Was dat te voorkomen geweest? Ik denk het niet. Het was m.i. een niet te ontwijken gevolg, dat na de Vrijma-

king mensen gepokt en gemazeld waren in het kerkrecht, met name waar het de weg betreft die je met je bezwaren kunt gaan. Het is onder ons heel gewoon, dat je met een classisuitspraak geen genoegen neemt, dat je daarvan in beroep gaat bij de particuliere synode. En dat lijkt soms niet meer dan een opstapje naar de generale synode. Zelfs daar gaan mensen meerdere malen heen om hun gelijk te halen. De tragiek is, dat we hier eigenlijk geen verweer tegen hebben. Terwijl ieder aanvoelt, dat dit zo nooit de bedoeling is geweest. De gulden regel was altijd: één beroep in elke zaak. Dat moet genoeg zijn. Maar ja, dat zeiden ze in de tijd van de Vrijmaking ook niet, dus! Inmiddels is niet meer te berekenen hoeveel uren, dagen, maanden, jaren er gestoken zijn in het vermeende gelijk van enkele broeders en zusters. Kerkenraden werden er geheel door in beslag genomen, zaken zijn erdoor gerekt en geëscaleerd.

Als meekomend nadelig effect is hierdoor in het algemeen een houding ontstaan van 'wij buigen niet, hebben we een principe dan gaan we door alles heen'. Wat overdreven wellicht om het zo te zeggen, maar deze grondhouding is ruimschoots aanwezig en vrijwel elke generale synode heeft ermee te maken. Ook kerkenraden komen dit tegen als ze beleid willen maken om als kerk meer eigentijds te zijn. Ze lopen dan niet zelden op tegen ongeestelijke vormen van volgehouden verzet. Als mensen niet willen doen ze gewoon niet mee. Heel bizar eigenlijk om in de kerken, die Gods verbond opnieuw mochten ontdekken, te merken dat de eigenwijze menselijke wil zich zo kan laten gelden.

In gelijke tred daarmee is er een sterk gevoel ontwikkeld voor waar iemand recht op meent te hebben. Werkelijk pastorale bezoeken zijn van vitaal belang in de gemeente, uiteraard. Maar ze zijn in aantal ingehaald door de vele 'bezoekjes van meeleven' die van de ambtsdraggers worden verwacht. Bij jubilea, verjaardagen, gebeurtenissen in de familie tot en met eindexamens toe. Ik weet van collega's dat dit verwachtingspatroon zo sterk kan zijn, dat ze aan hun primaire taken, prediking en onderwijs, te weinig toekomen. Daarbij valt te denken aan het bijhouden van lectuur, het contact houden met de actualiteit, het ontwikkelen van beleid en vormen van toerusting. Iemand van buitenaf typeerde ons als 'kerken met een bezoekjescultuur', waardoor groei en ontwikkeling belemmerd worden. Hierdoor is veel aandacht intern gericht, het lijkt haast consumptief. Als het dan over kerkrecht gaat, meen ik te zien dat de kerk zo juist niet tot haar recht komt, alle goede bedoelingen ten spijt.

Laten we doen naar wat we belijden!

Het zijn enkele pennenstreken, niet volledig en slechts vluchtig neergezet, maar toch bij elkaar een schets van onze cultuur. Ik verwacht niet dat ieder het met alles eens is, daarvoor is het

subjectieve element te groot. Maar ik hoop wel dat we met elkaar zien, dat onze cultuur niet zo'n onschuldige tussenlaag is tussen principe en gewoonte. Want er zit te veel in waardoor we ons laten bepalen in spreken en denken, en meer nog in gerichtheid en verwachting. Daarmee is de vraag aan de orde: 'door wie of wat laten wij ons werkelijk leiden? Doen wij in de praktijk naar onze belijdenis?'

zijn we niet 'van' de wereld, maar ook niet meer 'in' de wereld?

Laatst zei ik tegen iemand, die vroeg of iets mocht van de kerk: 'wat van God mag, mag van de kerk ook'. Hij keek mij aan, of ik hem in de maling nam. Zo wordt dat dus absoluut niet ervaren. In die zin heeft cultuur iets ondoorzichts en schuift zij zomaar tussen God en mensen in. Stel je voor, dat iets van God mag, maar mensen houden het tegen om allerlei eigen motieven. Dat kan nog zo te verklaren zijn vanuit het verleden, maar het moet wel aan het licht worden gebracht. En stel je voor dat we heel veel hebben te bespreken met onze naasten, maar we hebben daar geen tijd en geen aandacht voor omdat we binnen de kerk de handen vol hebben aan onszelf en aan onze eigenaardigheden, zijn we dan met z'n allen niet ver uit balans geraakt? Dit kan nog zo eigen zijn geworden, deel uitmaken van onze cultuur, toch zullen we hieraan moeten sterven om als kerk te kunnen leven. En werkelijk, al deze dingen belijden wij, zeggen wij en zingen wij! We hebben alles in huis, geen enkele zegen hebben we niet ontvangen. Dan moet het mogelijk zijn om boven al onze eigenaardigheden uit toe te groeien naar ons hoofd Christus.

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

Eén voor allen? Zoon en Vader!

‘Vader, in uw handen leg ik mijn geest.’ Lucas 23:46

P. Schelling ■

‘Als ik in gedachten sta...’ Dierbare gedachte, maar hoe moeten we ons ‘het toneel’ van Golgota voorstellen?

Kijken we om ons heen, dan staan we volgens Lucas’ verslag temidden van ‘een grote volksmenigte’ die het executiepeloton met de drie kruiselingen gevolgd is (27). Al die mensen kwamen op Golgota samen ‘voor het schouwspel’ (48). Ze stonden toe te kijken, ‘het volk’ (35), terwijl hun leiders en de soldaten de spot dreven met de Heiland. En het laatste wat we van hen lezen is dat ze na de dood van de Heiland en al het tumult daaromheen naar huis terugkeerden, ‘terwijl ze zich op de borst sloegen’ (48). Het ‘theater’ van deze publieke terechtstelling is een zodanig drama geworden dat daar een vorm van rouwmisbaar bij past. De terechtstelling en het levenseinde van de Rabbi van Nazaret heeft diepe indruk gemaakt, zelfs op geharde Romeinse houwdegens (47).

En de drie aan het hout? Lucas gaf het gesprekje tussen de Heiland en zijn smekende buurman weer (42v). Maar hij volstaat nu met onze aandacht op de Heiland te richten. En dan speciaal op zijn levenseinde. Hij heeft, anders dan je na zo’n marteling zou verwachten, nog een krachtige stem. Want er komt een luide roep uit zijn mond, waarna Hij, kennelijk goed zichtbaar, de laatste adem uitblaast. Dokter Lucas heeft het wel anders meegemaakt... En vooral: hier is niet een mensenkind dat met een uitgemergeld lichaam de dood wordt ingetrokken. Nee, hier maakt de Mensenzoon waar wat Hij ooit zei in zijn ‘goede herder’-gelijkenis: ‘Niemand neemt mijn leven, Ik geef het zelf.’ (Joh. 10:18).

Hij doet dat weer met een aanhaling uit de Schrift: ‘Vader, in uw handen leg Ik mijn geest.’

Er wordt wel gezegd dat deze woorden uit Psalm 31 (vs. 6a) dienst deden als (kinder)avondgebed in Israël. Zo hebben ze in elk geval tot op vandaag de dag een plaats binnen de Rooms-katholieke liturgie. Denken we ons dat in, dan voelen we wat een geweldige rust ervan uitgaat. Een ontroerende rust na de onmenselijke worsteling van de afgelopen uren. ‘Sanfte Ruh’ noemt de tekstdichter van Bachs Matthäus het terecht. Al laat hij ons, vreemd genoeg, ons met tranen bij het graf terneer zitten. Er is, als we het lijden en sterven van de Heiland overdenken, allerlei reden tot verdriet,

zeker, maar niet in de ontspanning en de rust die intreedt aan het einde van deze Goede Vrijdag. Temeer als we beseffen in welk kader die woorden in Psalm 31 klinken. Het is, zoals zoveel psalmen, een scenario van veel, zelfs dodelijke, strijd en vijandschap, maar ook van diep vertrouwen en uiteindelijk overwinning door een als steeds hulpvaardige God. Zo kan een mens, zo kan David, zoals hij dat elders zegt (Psalm 4:9) ‘zich in vrede neerleggen en meteen inslapen’. Bij God - en we denken weer aan de Here Jezus - is zijn leven veilig en geborgen, en daarmee ook het resultaat van zijn werk. Op de paasmorgen zal dat duidelijk gaan blijken.

Hier komt de lijdensgang, die Hij als ‘één voor allen’ ging, tot een heerlijke afronding. Die kille logica van Kajafas’ zelfbehoudreligie beheerste heel het ‘drama’ van Golgota (Joh. 11:50). Maar dan wel in de diepgang van Paulus’ evangelie: één stierf voor allen opdat allen met Hem sterven en in een nieuw leven opstaan (2 Kor. 5:14v).

Hij is op deze weg verschrikkelijk alleen geweest. Zelfs zijn Vader had de handen van Hem af getrokken. Zijn ‘waarom’ daarover heeft Hij (met David in Psalm 22) uitgeschreeuwd, in een zo peilloze eenzaamheid als wij nooit (meer) zullen behoeven door te maken. Maar daar was een zeer overtuigd ‘Het is volbracht’ op gevolgd. En dat betekende in elk geval ook dat de band van de Zoon met de Vader weer hersteld was. ‘Vader, laten nu bij U mijn leven en mijn werk mogen rusten’, dat zijn woorden van de Zoon die weet dat de Vader met graagte luistert. Want samen hadden Zij het voorzien op de dag waarop Hij zowel zijn leven als zijn werk zou terugontvangen, wat zeg ik: zou hernemen (Joh. 10!), om het te gaan delen met alle broers en zussen die de Vader Hem gegeven heeft (Joh. 17:9,24; Hebr. 2:10-13).

Daarom prijzen wij deze dag van het lijden en de dood van de Ene voor ons allen. De avond van zijn rust liep uit op de morgen van zijn opstanding. En getroost en met moed zeggen wij: Vader, in uw handen weten we onze avond veilig, en de nieuwe dag waarnaar wij uitzien!

Ds. Pieter Schelling is emerituspredikant van de Gereformeerde Kerk te 's-Hertogenbosch en woont te Amersfoort.

Boos

wandelen met God

Ik voel zoveel boosheid in me... Haar man behandelt haar respectloos maar zij ondergaat 't. Waarom zeg je niet hoe dat voelt?', vraagt haar dominee. Ja, maar hij heeft 't ook zo moeilijk. Op een vergadering barstte hij uit. Iedereen zwijgt, maar de afkeuring is duidelijk. Uiteindelijk biedt hij z'n excuses aan.

K. van den Geest ■

Boodschap

Maar het kwaad is geschied. Welk kwaad? Dat iemand woede voelde? Dat iemand ontplofte en zich niet meer in kon houden? Nee, het kwaad dat haar man nu niet voelt hoe zeer hij haar deed. Zij heeft haar boosheid ingeslikt en weer niks gezegd, terwijl het toch de zoveelste keer was dat hij haar op haar hart trapte. Hij kan nu gaan denken dat dat kan en mag. Dat hij het recht heeft om haar weer te kwetsen. En dus zal hij dat opnieuw doen. Zij heeft haar boosheid verborgen en dus denkt hij dat hij z'n gang kan gaan en zelf niet hoeft te veranderen. Het kwaad is geschied, ook op die vergadering. Die broeder die z'n boosheid niet meer kon bedwingen is af. Sommigen minachten hem zelfs: wat 'n onvolwassen gedrag! Men is pas tevreden als de man netjes z'n excuus heeft gemaakt en vergeving heeft gevraagd om z'n domme uitbarsting.

Het kwaad is geschied. Zij slikte haar boosheid in, voor de zoveelste keer. De broeder biedt z'n excuses aan tegenover de vergadering of tegenover degene op wie zijn boosheid vooral gericht was. Beiden blijven achter met een kater, in de steek gelaten, niet begrepen, niet erkend in wat ze duidelijk hadden willen maken.

Want dat is het: beiden wilden iets duidelijk maken. Ze hadden een boodschap: jij hebt mij zeer gedaan, jij hebt mij gekwetst, ik voel me door jou vernederd, ik voel me door jou niet serieus genomen. Hun boodschap gaat verloren in de scherpte van hun uitbarsting. Wat ze duidelijk wilden maken was dat iemand of anderen over hun grens was/waren gegaan. Maar omdat boosheid 'niet mag', wordt de boodschap niet meer gehoord. Omdat de vrouw haar boosheid ook zelf afkeurt en ze haar man wil sparen, verdwijnt haar boodschap: jij moet hier mee stoppen! En omdat de broeders van die vergadering de manier van reageren van de man die zich niet meer inhield afwijzen, leggen ze ook zijn boodschap naast zich neer. De manier wordt veroordeeld, de inhoud wordt gemakshalve ook maar even vergeten.

Het kwaad is geschied. Beiden, die vrouw en die man, hadden wel degelijk een 'punt'! In hun boosheid hadden ze op een bepaald punt gelijk, hun reactie had een goed recht! Ik voel me (nu al voor de zoveelste keer) door jou vernederd, is de boodschap van de vrouw. En van die man in die vergadering (even nu los om welk inhoudelijk onderwerp dat daar ging) heeft mogelijk ook een goed recht van spreken. Hij wilde bijvoorbeeld duidelijk maken, dat hij zich door een ander of door de vergadering verkeerd beoordeeld voelde. In beide gevallen zit er in die boosheid wel degelijk iets integers, iets oprechts.

Want wat had die man anders moeten doen? Had hij, net als die vrouw, z'n boosheid dan maar moeten inslikken? Misschien ook wel voor de zoveelste keer? Had hij die onheuse opmerking maar over z'n kant moeten laten gaan? Het valt op, dat we dat eigenlijk vaak vinden. Eerlijk zeggen wat je voelt is not done. Want dan kon je elkaar wel 's voor het hoofd stoten, tegen de borst stuiten. En zo wordt de pijn vaak toegedekt, onder het tapijt geschoven...

Eerlijk

Maar is dat eerlijk? Diezelfde vrouw, diezelfde man, ze gaan maar weer 'gewoon' verder. De man van die vrouw komt die dag thuis van z'n werk. Hij pakt de krant, terwijl hij vraagt: wat eten we? De vrouw heeft een groot hart en schenkt een bak koffie voor hem in, vraagt: "hoe was 't?" Is ze eerlijk? Waarom zei ze die ochtend tegen haar dominee: "ik stik van boosheid"? En dan nu weer koffie inschenken, niks zeggen over wat er die ochtend was voorgevallen? Tijdens het gesprek met de dominee reageerde ze totaal anders: "ik voel me zo schuldig, omdat ik zo boos op hem ben..." En die broeder, uit die vergadering? Hij heeft de volgende dag een verjaardag, waar ook weer diverse van z'n broeders zitten. Bij een fles bier en een borrelhapje komen er al gauw stoere verhalen, er wordt gelachen om die ene die zulke sappige verhalen weet te vertellen, de

held van de avond. Hij voelt zich eigenlijk niet zo op z'n gemak tussen dat geklets. Maar ja, hij heeft ze toch z'n excuses aangeboden, het is toch allemaal weer goed nu? Is hij nu wel eerlijk? Is dit niet één groot toneelspel dat hier gespeeld wordt? Wil hij daar nog wel aan meedoen?

Boosheid is een ingewikkelde emotie. Want het is allereerst zo'n oprechte emotie. Als iemand je een klap op je snufferd verkoopt, roep je toch ook au!? Dat vindt iedereen 'normaal'. Maar als iemand je op je ziel trapt, mag dat ineens niet. Als je dan ontploft, dan heb jij 't gedaan! Wat kom ik een mensen tegen die die emotie dus maar niet uitspreken! Die hun boosheid maar inslikken. Omdat het niet mag. Omdat je in de kerk toch zo niet met elkaar behoort om te gaan...

Maar is het eerlijk? Velen kiezen ervoor, bewust of onbewust. Maar waarom? Omdat ze denken dat het niet mag. Omdat ze vinden, dat je als christenen onder elkaar toch altijd weer verder moet met elkaar. Boosheid wordt moeilijk naarmate je dichter bij elkaar staat. In werksituaties komt het natuurlijk ook voor. Maar daar wordt het meer gecamoufleerd en ook verborgen. Daar gebeurt heel veel 'onder de tafel'. Heb je een relatie met iemand op een veel persoonlijker niveau, dan wordt het lastiger. Binnen een familie je boosheid uiten voelen veel mensen als iets onmogelijks. Tegen je schoonmoeder zeggen dat ze moet ophouden met zich met de opvoeding van jouw kinderen te bemoeien? Stel dat je haar voor het hoofd stoot! En wat moet je dan met haar verjaardag? Je kunt toch niet zeggen: ik kom niet? Dat is ongepast, ongehoord! Binnen families ligt het lastig, binnen de kerkfamilie ook. Je moet toch weer verder met elkaar, je kunt moeilijk zeggen: ik zie jullie niet meer, ik ga weg. Tuurlijk, je kunt je als het heel erg en onhoudbaar is onttrekken. Maar is dat de oplossing, is dat eerlijk?

Zeggen waar het op staat

In al die situaties ontbreekt één ding: eerlijk zeggen waar het op staat, waar jouw moeite en pijn liggen. Maar kán dat wel echt? Wat verwacht je van die eerlijkheid? Stel, dat je er in slaagt om je boosheid als het ware te 'strippen', te ontdoen van die emotionele lading, van die felheid en scherpheid? Dat je zo ver kunt komen, dat je er een bijna 'zakelijke' mededeling van kunt maken? Zou het helpen?

Die vrouw bijvoorbeeld: stel eens dat ze haar man de waarheid zegt, heel rustig en kalm, heel afgewogen en genuanceerd. Weet je, ze heeft dat geprobeerd, en wat zei haar man? Ik weet niet waar je 't over hebt, mens. Hou op met dat gezeur, ik heb 't al druk genoeg. Met andere woorden: haar boodschap kwam niet aan!! Ze kon net zo goed tegen een betonnen muur praten. Haar man legt haar pijn lekker naast zich neer.

Elkaar zeggen waar het op staat, dat is niet altijd leuk. Sterker nog, het is heel moeilijk en eenzaam. Maar het moet wel! Een andere weg is er niet, behalve de weg van de doofpot, het conflict onder het tapijt vegen, 'gewoon' verder gaan en heel erg hard doen alsof er niets gebeurd is. Op verjaardagen zitten kletsen en aan het avondmaal aanschuiven en vooral met z'n allen heel hard denken: wat hebben we 't toch mooi in onze Gemeenschap der Heiligen! Boosheid is een lastige emotie. Het is waar, er komt zo heel gauw iets bij van oordelen over de ander, verkeerd denken en spreken van de ander. En daarbij komen dan ook nog eens al die Bijbelwoorden: "Laat je gave bij het altaar achter; ga je eerst met die ander verzoenen en kom daarna je offer brengen" (Matt. 5:24); en: "Als u boos wordt, zondig dan niet: laat de zon niet ondergaan over uw boosheid, geef de duivel geen kans", Ef. 4:26).

Toedekken dus maar? Dat is nou net het punt: de Bijbel leert ons evenzeer om oprecht te zijn, eerlijk en zuiver. Dan moet je toch eerlijk je moeite met die ander uitspreken? En dat kan toch ook, op een zuivere manier? Dat je zegt: ik voel me door jou gekwetst, wat je hebt gedaan/gezegd heeft me zeer gedaan, ik heb moeite met die uitspraak of die en die daad van jou. De moeite bij boosheid is, dat je zo gauw gaat wijzen. Met je vinger, naar die ander: jij dit, jij dat! Dan beschuldig je hem. Misschien volledig terecht. Maar je laat dan toch niet zien, wat die ander bij jou teweeggebracht heeft. Hij of zij kan dan niet leren, hoe het anders kan. Zeggen waar het op staat dus? Ja, maar hoe. Zeggen waar het op staat klinkt als "ik zal jou wel 's even flink ongezoeten de waarheid zeggen, recht in je gezicht". Kijk, daar gaat het dan mis. En dan wordt je boodschap ook niet meer begrepen, en al helemaal niet aanvaard. De vrouw had een punt. De man in die vergadering was boos geworden om een negatieve en veroordelende manier van spreken naar hem toe. Beiden hadden ze een bepaald recht van spreken. Maar hoe doe je het. De vrouw kan waarschijnlijk weinig anders dan eens een keer flink in woede uitbarsten, anders zal haar man gewoon doorgaan met zijn vernederende gedrag. Soms moet je de ander misschien wel eens zeer doen, anders kom je niet meer bij hem binnen. Beiden, de vrouw en de man in die vergadering, komen alleen verder als ze eerlijk zijn en hun moeite uitspreken. Zou God daar uiteindelijk niet het meest blij mee zijn: als we zeggen waar het op staat, waarheid spreken?

Klaas van den Geest is predikant van de Gereformeerde Kerk te Hengelo.

Europese islam - bedreiging en uitdaging voor de Gerefor- meerde Kerken in Europa¹

Op verschillende momenten in de geschiedenis heeft de islam geprobeerd vaste grond onder de voet te krijgen in West-Europa. Ik noem een enkel moment.

In 711 kwam Spanje voor een groot deel onder islamitisch gezag. Vanuit Spanje hebben de moslims een poging gedaan op te rukken naar Frankrijk. In 732 werden ze in hun opmars gestuit door Karel Martel bij Poitiers.

L.W. de Graaff ■

De roep van de minaret in de Europese geschiedenis

Eeuwen later doen de moslims een nieuwe poging. Vanuit Turkije rukken de Ottomanen op naar Midden-Europa. De slag bij Mohács in 1526 is voor de Hongaarse Gereformeerden een begrip geworden.

In 1529 staan de Ottomaanse legers voor Wenen. Het lukt hun evenwel niet om verder door te stoten.

We gaan met grote stappen door de geschiedenis heen en komen dan in het jaar 1683.

Opnieuw staan de Turkse moslims voor Wenen. En ook nu lukt het hun niet om door te stoten.

Integendeel.

Vanaf dat moment gaat het bergafwaarts met de islam in Europa. De Ottomaanse grens in Europa wordt steeds verder naar achteren verlegd.² Deze ontwikkeling zet zich door in de twee daaropvolgende eeuwen. Met name de invasie van Napoleon in Egypte in het jaar 1798 maakte de macht van het westen voelbaar in het Ottomaanse rijk.

De derde invasie

Over enkele maanden verschijnt het boek *The Third Islamic Invasion of Europe* van Raphael Israeli. Daarin schrijft hij dat Europa op dit moment te maken heeft met een derde invasie van moslims. En hij laat zien dat de derde invasie heel anders verloopt. Nu verbreidt de islam zich niet meer met wapens zoals in de bovengenoemde momenten in de geschiedenis. De islam rukt nu op door penetratie, propaganda, bekering en demografische veranderingen. Raphael Israeli gebruikt hiervoor het Arabische

woord dawa dat we kunnen weergeven met 'missie'. Hij ondersteunt zijn betoog met allerlei getallen. Momenteel wonen er rond 30 miljoen moslims binnen de grenzen van de EU. Wordt Turkije toegelaten, dan zijn het er in één klap 105 miljoen.

Islamkenner Bernard Lewis heeft in de Israëlsche krant *Jerusalem Post* geschreven: "Moslims zijn bezig Europa over te nemen." Volgens hem zal de islam spoedig de meest dominante kracht in Europa zijn. Het continent heeft de strijd voor zijn eigen cultuur en godsdienst opgegeven. Nog een citaat uit zijn artikel in de *Jerusalem Post*:

"De Europeanen zijn bezig de band met hun eigen geschiedenis te verliezen en raken hun zelfvertrouwen kwijt. Zij hebben geen respect voor hun eigen cultuur."

Nu zijn Raphael Israeli en Bernard Lewis twee Joodse geleerden met een zeer uitgesproken negatieve visie op de islam. En wie 'geen vreemdeling is in Jeruzalem', weet dat hun kijk op de islam alles te maken heeft met de spanning tussen de staat Israël en zijn moslimse burens.

Ook van veel andere toonaangevende islamologen moet worden gezegd dat zij hun visie op de islam geven vanuit een niet-islamitische achtergrond. En het lijkt mij terecht dat de moslims hier mee moeite hebben. Niet-moslims lijken soms beter te weten wat de islam inhoudt dan de moslims zelf.

Daarom vind ik het belangrijk óók te luisteren naar islamologen die zelf moslim zijn en de islam van binnenuit kennen. Hoe kijken zij aan tegen de aanwezigheid van de islam in

West-Europa? Voor deze vraag kunnen we uitstekend terecht bij dr. Tariq Ramadan.

De islam en de globalisering van de wereld

Tariq Ramadan is in 1962 in Geneve geboren. Hij is filosoof (Nietzsche kenner) en arabist. Momenteel is Ramadan als hoogleraar 'identiteit en burgerschap' ook verbonden aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Het Amerikaanse weekblad *Time* rekende Ramadan tot de honderd meest invloedrijken voor de wereld van 2004.

de hele wereld is weer 'zendingsterrein' nu de moslims over alle werelddelen zijn verspreid

Deze Tariq Ramadan heeft een boek geschreven met als titel 'Westerse moslims en de toekomst van de islam'.³

De titel van zijn boek maakt al duidelijk dat hij zich als moslim bezighoudt met de vraag naar de plaats van de islam binnen de westerse democratieën. Vandaar het belang van zijn boek voor ons onderwerp.

Tariq Ramadan benadrukt dat de globalisering van de wereld ook voor de moslims grote veranderingen met zich meebrengt voor hun kijk op het leven.

Orthodoxe moslims delen van oudsher de wereld op in de *daar al-islam* en de *daar al-harb*. De *daar al-islam* is het gebied waar moslims in de meerderheid zijn en het voor het zeggen hebben. Dat is volgens hen het gebied van de vrede. *Daar al-harb* is de aanduiding van het gebied waar moslims in de minderheid zijn; dit is het gebied van de oorlog. In dit gebied mogen de moslims zich als minderheid aanpassen aan de politieke en sociale omstandigheden van de samenleving waarin zij zich bevinden.

De globalisering van de wereld heeft ervoor gezorgd dat deze indeling zeer betrekkelijk is geworden. Tariq Ramadan merkt op dat geen enkel land ter wereld volkomen islamitisch wordt bestuurd. Bovendien constateert hij dat moslims zich in het Westen - waar het de vrije uitoefening van hun godsdienst betreft - dikwijls meer veilig voelen dan in bepaalde landen die in naam islamitisch zijn.⁴

Ramadan gaat nog een stap verder door teponeren dat de globalisering de bovengenoemde onderscheiding tussen *daar al-islam* en *daar al-harb* heeft achterhaald.

In de huidige tijd kun je de beide gebieden zo scherp niet meer onderscheiden. Het is niet meer zo dat in Turkije alleen maar moslims

wonen en in Frankrijk alleen maar niet-moslims. Ook de westerse landen hebben grote groepen moslims binnen hun grenzen die in dat land hun thuis hebben gevonden.

Het Westen als 'huis van 'ad-da'wa'

Het is om deze reden dat door moslimse geleerden wordt gewezen op een derde begrip naast *daar al-islam* en *daar al-harb*. Dat derde concept is de *daar al-ahd*, 'het huis van het verbond'. Deze benaming doet veronderstellen dat er landen bestaan die weliswaar niet islamitisch zijn vanuit politiek oogpunt, maar die toch een verdrag van vrede en samenwerking hebben gesloten met één of meer islamitische landen. Menigeen ziet dit concept als een interessante mogelijkheid voor toepassing op de huidige politieke situatie in internationaal verband. Tariq Ramadan⁵ wijst op het bestaan van instellingen als de 'Verenigde Naties' of de 'Organisatie van Afrikaanse Eenheid' en talrijke tussen staten gesloten verdragen. Zijn bezwaar tegen de toepassing van dit concept is dat het alleen functioneert tegen de achtergrond van de indeling van de wereld in verschillende 'huizen'. En die indeling past niet meer bij de huidige situatie in de wereld. Zo schrijft hij: "In onze wereld is er geen sprake meer van relaties tussen twee afzonderlijke 'huizen'. Het gaat veel meer om relaties tussen mensen die toebehoren aan uiteenlopende beschavingen, religies, culturen en morele stelsels, en die daarnaar verwijzen."⁶

Het gaat er Tariq Ramadan om duidelijk te maken dat hij als moslim wil leven als volwaardig burger in welk land dan ook. Zijn boek is in feite één oproep aan de moslims in het Westen om als volwaardige burgers te participeren in het maatschappelijke, sociale en politieke leven. Deze opstelling heeft hem zeer populair gemaakt onder (jonge) moslims.

Theologisch grijpt hij terug op de situatie van Mohammed in Mekka in de tijd voordat hij uitweek naar Medina. Toen was er nog geen sprake van een tweedeling van de wereld in *daar al-islam* en *daar al-harb*. Mohammed stond aan het begin van zijn missie. Voor hem was de hele wereld nog daar ad-da'wa wat zoveel betekent als het 'huis van beroep op God' of 'huis van getuigenis'.

Volgens Ramadan bevinden de moslims zich weer in die positie van Mohammed destijds. De hele wereld is weer 'zendingsterrein' nu de moslims over alle werelddelen zijn verspreid.⁷ Zo hebben ze ook in het Westen dus vooral een missionaire taak. En het mooie is dat ze in het Westen ook de ruimte krijgen om te bidden, de islam te tonen en hun boodschap door te geven.

Wanneer Ramadan de situatie in Europa (en dus ook in Nederland) vergelijkt met die van Mekka vóór de *hidjra* (de emigratie van Mohammed van Mekka naar Medina), dan

moeten we dus bedenken dat daarmee Europa tot zendingsgebied is verklaard.⁸ Ramadans zendingsdrang beoogt dat Europa uiteindelijk daar al-islam zal worden, het huis van de islam.⁹

Islamisering van Europa

Wat betekent de door Ramadan aangeprezen opstelling voor de praktijk van de moslims in Europa?

Tariq Ramadan voert nadrukkelijk een pleidooi voor geëngageerde islamitische burgers die zich niet langer oriënteren op de landen van herkomst. Ze kunnen zich binnen de westerse democratieën thuis voelen omdat hun fundamentele rechten daar worden gegarandeerd (pag. 97). Dat geeft uitzicht op een harmonieus samenleven in Europa.

Tegelijk krijg ik heel sterk de indruk dat Ramadan deze periode slechts als een *tussenfase* ziet. Dat kan ik illustreren aan de hand van het islamitische verbod op het geven en nemen van rente (*riba*).

Dit verbod is uiteraard heel lastig te hanteren binnen de westerse economie. Vandaar dat Ramadan schrijft dat de moslims in Europa zich tijdelijk niet aan deze regel hoeven te houden, om het later des te beter te kunnen doen. Namelijk in de tijd dat deze islamitische regels algemeen zullen worden geaccepteerd.

Het kenmerkende voor Ramadan is dat hij niet zozeer oproept tot het sluiten van compromissen voor het leven in het Westen, maar aanzetten geeft tot het ontwerpen van alternatieve economische concepten. Moslims moeten zich in etappes bevrijden van het heersende economische systeem (pag. 259). Zo schrijft hij op pag. 260 dat 'wij het niet op een akkoordje [mogen] gooien met het systeem, behalve met de bedoeling en het uitdrukkelijke engagement zich de (strategische en tijdelijk) middelen te verschaffen om eruit te komen.

dit is een oproep om het leven in Europa in de weg van de geleidelijkheid te islamiseren

In tegenstelling tot de oude theorieën bestaan er geen twee gescheiden werelden meer, en of het nu hier is of daar, onze afwijzing van het heersende systeem is radicaal."

Ik kan dit niet anders uitleggen dan een oproep om het leven in Europa in de weg van de geleidelijkheid te islamiseren.

Het streven van Tariq Ramadan is om van Europa 'het huis van de islam' te maken. Wat dat betreft heeft prof. Raphael Israeli gelijk

wanneer hij schrijft dat de verbreiding van de islam in Europa plaats vindt in de weg van de *dawa*.

De islam als bedreiging

Voor u als leden van Europees Gereformeerde Kerken hoeft ik niet uit te leggen dat de islam een bedreiging inhoudt voor de christelijke kerk.

Er zijn talloze voorbeelden uit het verleden en het heden aan te dragen waaruit die dreiging duidelijk blijkt.

Dat neemt niet weg dat het wel nodig is om als Europese christenen ook in de spiegel te kijken. En onszelf vervolgens de vraag te stellen: hebben wij er zelf niet aan meegewerkt dat de islam een reële dreiging kon worden?

Wat treffen de naar West-Europa migrerende moslims hier aan? Vitaal christelijke kerken of kerken die meer doen denken aan musea?

Stuiten ze hier op samenlevingen die worden gekenmerkt door christelijke waarden, normen en deugden?

Het valt niet te ontkennen dat de Europese cultuur is gestempeld door het christendom. En dat is te merken aan het klokgelui, het vieren van de christelijke feestdagen en de zondag als vrije dag.

En verder?

Moet niet worden erkend dat de West-Europese cultuur in de greep is geraakt van een hedonisme dat niet veel onderdoet voor de cultuur van 'brood en spelen' zoals we die kennen uit de nadagen van het Romeinse rijk?

Kortom, dat de islam een wezenlijk bedreiging vormt heeft óók te maken met de verzwakking van het christendom in Europa. Moslims lijken met recht te kunnen zeggen dat het nodig is dat zij het sociaal – maatschappelijk en godsdienstig leven in Europa komen herstellen. Dit betekent dat verootmoediging wel op zijn plaats is.

De islam als uitdaging

Daarom is het niet juist dat wij het oprukken van de islam alleen maar zien als een bedreiging.

Door de komst van miljoenen moslims naar Europa worden wij als christenen vooral ook voor een uitdaging geplaatst.

Daarmee doel ik vooral op de mogelijkheid om hen nu met het evangelie te bereiken en hen te confronteren met een echt christelijke levensstijl.

In het oude kerkboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland stond in één van de gebeden de volgende passage:

Wij bidden U voor den arbeid der zending onder Joden, Mohammedanen en heidenen (...)

In de huidige versie is dit geworden tot:

Wij bidden U voor de verbreiding van het evangelie onder joden en heidenen(...)

De moslims zijn uit onze officiële gebeden verdwenen.

Dat is typerend voor de geringe aandacht die er de laatste decennia is geweest voor de zending onder moslims.

En ik denk dat het in de andere Gereformeerde Kerken in Europa niet veel anders is gesteld.

En zo worden wij door God de Heer geplaatst voor een duidelijke uitdaging om ons te richten op de verbreiding van het evangelie onder de moslims in onze landen.

De gereformeerde leer als antwoord op de roep van de minaret

Dat de gereformeerde leer een antwoord heeft op de roep van de minaret, wil ik laten zien aan de hand van een drietal thema's:

a. De leer van de Drie-eenheid

Moslims vinden de belijdenis dat God een drieënig God is onverteerbaar. Wie dit belijdt, begaat een onvergeeflijke zonde (*sjirk*). Vrijzinnige of liberale theologen hebben hierop geen antwoord. Zij komen de moslims tegemoet door Jezus te belijden als profeet en de heilige Geest als de goddelijke kracht (en niet als Persoon). In feite wordt daarmee de kern van de christelijke belijdenis overboord gezet.

De praktijk leert dat veel christenen het moeilijk vinden zich te verantwoorden op het punt van de Drie-eenheid. Wanneer hen hierover vragen worden gesteld, klinkt vaak als antwoord: *Ja, ik vind de leer van de Drie-eenheid ook wel erg moeilijk om uit te leggen!*

de evangelisch-charismatische beweging schiet tekort in de confrontatie met de islam

Die verontschuldigende toon is helemaal niet nodig. In gesprek met moslims kan het beste worden ingehaakt bij hun eigen belijdenis *Allahu akbar*. Deze Arabische woorden worden meestal vertaald met *God is groot*. Precieser vertaald moet het zijn: *God is groter*.

Dat is nu precies de lofprijzing waartoe de belijdenis van de Drie-eenheid ons brengt. Ons past een lofzang op de drie-enige God die **boven** ons is (de Vader), **met** ons is (de Zoon) en **in** ons is (de Heilige Geest).

Ons past een lofprijzing op deze God die *groter* en heerlijker is dan wij kunnen bedenken. Moslims spreken elke dag herhaaldelijk de woorden *Allahu akbar* uit. Juist op deze dagelijkse belijdenis kunnen wij hen aanspreken met onze christelijke belijdenis. En daarbij mogen wij niet vergeten ook te leven vanuit deze belijdenis door de drie-enige God te loven en te prijzen.

b. Kinderdoop en landbelofte

Binnen de reformatische kerken in Nederland komt steeds meer ruimte voor de afwijzing van de kinderdoop en de acceptatie van de wederdoop.

de moslims zijn uit onze officiële gebeden verdwenen

Naar mijn vaste overtuiging is dit een zorgwekkende ontwikkeling.

Ik kan het niet anders zien of hierin komt mee een geheel andere kijk op het verbond.

Dit heeft ook gevolgen voor de ontmoeting met moslims. Ik wil een poging doen dit beknopt uiteen te zetten.

Wie ontkent dat de doop in de plaats van de besnijdenis is gekomen, koppelt het nieuwe verbond los van het oude verbond. Daardoor komen het oude en het nieuwe verbond los van elkaar te staan. Elk verbond met eigen beloften. Wat het oude verbond betreft, betekent dit ondermeer dat er nog een landbelofte is voor het volk Israël. En zo zijn er christenen in Nederland die van mening zijn dat de staat Israël goddelijk recht heeft op zijn grondgebied.

Deze opvatting brengt in de eerste plaats de christenen onder de Arabieren (denk aan de Palestijnse christenen) in grote moeite.

Ook belemmert deze opvatting de zending onder moslims omdat op deze manier de staat Israël goddelijke legitimatie ontvangt. De gereformeerde leer bewaart de zending onder de moslims voor deze moeite.

Hoe bijzonder het volk door Joden voor ons ook is - de staat Israël is een staat als elke andere staat die zich heeft te houden aan internationale verdragen.

c. Het leven is één

In januari van dit jaar heb ik medewerking verleend aan een 7-daagse conferentie op Cyprus. Deze conferentie was bedoeld om Nederlandse predikanten toe te rusten voor de confrontatie met de islam.

De conferentie werd gehouden in Larnaca, in het gebouw van de MERF (Middle East Reformed Fellowship).

Dr. Victor Atallah, directeur van de MERF, liet nog een ander kenmerk zien van de gereformeerde aanpak van de zending. Hij stelde dat de gereformeerde leer een 'holistische' visie op het leven heeft. Denk aan de uitspraak van dr. A. Kuyper: *Er is geen duimbreed of Christus zegt daarvan; het is Mijn!*

Daarin onderscheidt de gereformeerde leer zich van de evangelisch-charismatische beweging. Deze is veel meer gericht op de redding van de individuele mens en heeft minder aan-

dacht voor een visie op het geheel van de samenleving.

Daarom schiet de evangelisch-charismatische beweging tekort in de confrontatie met de islam. De islam is een godsdienst die alle aspecten van het leven bepaalt. De islam wil ook het maatschappelijke en politieke leven stempelen.

Ook in dit opzicht is de gereformeerde leer veel meer in staat een antwoord te geven op de uitdaging van de islam. De gereformeerde leer laat net als de islam zien dat het leven één is maar dat er tegelijk onderscheid is tussen de taken van kerk en staat waardoor er geen sprake kan zijn van geestelijke dwang. Daarom is het de moeite meer dan waard de gereformeerde theologie up-to-date te houden.

De islam als bedreiging en uitdaging

In de actuele discussies rond de verbreiding van de islam in Europa dringen de gesprekspartners elkaar vaak het volgende dilemma op: de islam is een bedreiging of een uitdaging.

In het ene kamp worden de gevaren van de islam breed uitgemeten. En in het andere kamp wordt de multiculturele samenleving als een ideaal afgeschilderd. Als christenen moeten we ons dit dilemma niet laten op dringen.

Daarom spreek ik over de islam als bedreiging en uitdaging.

Het valt niet te ontkennen dat de islamisering van Europa een geestelijke dreiging met zich meebrengt voor de kerk van Christus. Als christenen in Europa mogen we hier geen punt zetten.

Ook in de komst van moslims naar Europa willen we de leiding van God zien. Hij stelt ons hiermee ook voor een uitdaging. En die uitdaging luidt kort en krachtig:

Predik moslims het evangelie van genade!

Drs. Lucius W. de Graaff is predikant van de Gereformeerde Kerk te Hattem-Centrum.

Noten:

- 1 Lezing gehouden voor de *First European Conferenze of Reformed Churches* op 8 maart 2007
- 2 W. Montgomery Watt, *Invloeden van het Westen en moslimse reacties* (bijdrage in *Islam Norm, ideaal en werkelijkheid*), Houten: Fibula, 2000, p. 308
- 3 Tariq Ramadan, *Westerse moslims en de toekomst van de islam*, Amsterdam: Bulaaq, 2005
- 4 Tariq Ramadan, *a.w.* pag. 92.
- 5 Tariq Ramadan, *a.w.* pag. 93.
- 6 Tariq Ramadan, *a.w.* pag. 104.
- 7 Tariq Ramadan, *a.w.*, pag. 103.
- 8 Tariq Ramadan, *a.w.*, pag. 100
- 9 Info-bulletin *Evangelie & Moslims*, no.85, februari 2006

HOOFDREDACTEUR:
Prof. Dr. B. Kamphuis

EINDREDACTEUR a.i.:
Dr. A.L. Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:
Dr. E.A. de Boer, Prof. dr. S. Griffioen,
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, J. Westert.

MEDEWERKERS:
J.J.D. Baas, J.M. de Jong, Ds. G. Riemer,
Dr. J. Smelik, Drs. H. Veldman

**BESTUURSLEDEN STICHTING
DE REFORMATIE:**
A. Verhoeff (voorzitter),
Drs. B. Bos (secretaris),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:
Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

**ADMINISTRATIE EN
ADVERTENTIES:**
Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,95 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december
- opzegging van het abonnement dient 1
maand voor aanvang van het nieuwe abon-
nementsjaar schriftelijk of per e-mail te
geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-
rom verkrijgbaar bij de Chr.
Blindenbibliotheek voor blinden
en slechtzienden. Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):
J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Prijs: € 0,45 per mm.
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191

Abraham in Mekka¹

“De verhalen van koran en traditie lijken uitermate geschikt voor de dialoog tussen joden, moslims en christenen”. Zo eindigt, onder de titel ‘Bijbelse figuren’, in het tijdschrift ‘Begrip’² een verslag van een symposium gehouden november 2006. Daar brachten theologen uit christelijke en uit islamitische traditie onder meer Abraham, Hagar en Lot ter sprake.

M. de Vries ■

We zijn dit seizoen in Rotterdam kennelijk met iets goeds bezig. We ontmoeten tweemaandelijks moslims en het onderwerp is steeds: de naam van een persoon, die zowel in de Bijbel als in de Koran voorkomt. De vooronderstelling is dat je aan de hand daarvan, naast wat overeenkomt of op elkaar lijkt, heel mooi het eigene van je religie naar voren brengen kunt.

Onder ons gebeurt het vast wel een beetje meer ‘claimend’ dan onder genoemde geleerden het geval was. Maar dat maakt het misschien des te interessanter!

Strijd om Abraham?

In 1994 publiceerde Karl-Josef Kuschel zijn *Streit um Abraham*, dat in 2001 in het Nederlands werd uitgegeven.³ Heel kort gezegd, komt het boek erop neer dat, wanneer joden, christenen en moslims nu maar het specifieke van hun eigen religie relativeren, we met elkaar van een heleboel problemen verlost zijn. Dat is dus niet onze insteek. Dit concept levert naar onze overtuiging alleen maar verliezers op.

Francien van Overbeeke-Rippen besteedde in haar dissertatie van 1998⁴ het eerste hoofdstuk aan ‘Ibrahiem/Abraham in Koran/Bijbel’. Na een opsomming van gehele en gedeeltelijke overeenkomsten en verschillen komt ze tot de conclusie dat het in de heilige boeken van beide religies uiteindelijk gaat om dezelfde Abraham. En derhalve om dezelfde God.

De zelfonthulling van God/Allah in Jezus Christus is niet in tegenspraak met de mededeling van zijn wil via

Mohammed, volgens haar. En mocht het toch lijken dat het anders is, dan moeten we de teksten opnieuw goed en in context lezen, zo stelt ze.⁵

Ook dit is niet ons uitgangspunt.

In februari hadden we, volgens beproefd procedé, weer een gesprek in een uiterst plezierige sfeer. Maar waarschijnlijk doordat wij, moslims en christenen, in alle openheid konden proberen en laten proberen wat de betekenis voor de één en de ander is van Abraham.

Het werd zonneklaar dat het alles bepalend is of je nu wel of niet gelooft in Jezus Christus als Gods Zoon en Heer.

Was Abraham moslim?

In 1987 schreef ten onzent ds. Herman Feenstra een boekje met de wat opzienbarende titel: *Was Abraham Gereformeerd?*⁶ Voor moslims is het helemaal geen vraag: Abraham was moslim! Waar hij zich vooral verdienstelijk mee heeft gemaakt is dat hij, als ‘type van’ Mohammed, het monotheïsme in ere herstelde. Hij is zodoende het ‘oermodel’ van de ware ‘Mohammedaan’.

Door, gezeten in een grot, logisch na te denken was Abraham op het idee gekomen dat veelgodendom niet kon bestaan. Hij hield in z’n eentje een beeldenstorm en trotseerde daarmee de toorn van zijn vader, koning Nimrod en zijn volksgenoten. Die staken hem in brand, maar God schoot te hulp want Die zei tegen het vuur: “O vuur, wees koel en onschadelijk voor Ibrahiem”.⁷

Na Abraham kwam Mohammed. Volgens de overlevering heeft de

profeet van de moslims vanaf de plaats waar nu de Al-Aqsa moskee staat een hemelvaart beleefd. Moslims herdenken dit islamitische heilsfeit, waaraan ze de precieze voorschriften voor het rituele gebed te danken hebben, jaarlijks in de *laylat al-miraadj*, de nacht van de hemelreis.

Nadat hij in de tweede hemel Johannes en Jezus was gepasseerd (!), ontdekte hij in de zevende hemel dat hij het meest van Abraham had. Hij was zelfs uiterlijk (haar; neus) z’n dubbelganger. Z’n missie was dan ook geen andere dan de vervolmaking van het werk dat de illustere vader van alle moslims begonnen was.

De hajj van Abraham

Waar onze islamitische gesprekspartners zich hogelijkst over verbaasden, was de voorrang van Isaak boven Ismaël binnen christelijk perspectief. Hoe is het ware verhaal dan volgens hen?

Hagar was oorspronkelijk een slavin van de farao van Egypte. Hij had haar aan Sara ten geschenke gegeven bij wijze van zwijggeld. Het mocht namelijk niet uitkomen dat hij geprobeerd had avances met haar te maken terwijl Abraham verzonken was in de salaam.

Sara kon geen kinderen krijgen en in goed onderling overleg werd Hagar toen Abrahams tweede wetige vrouw. Na de geboorte van Ismail werd Sara jaloers en de bigamische monotheïst bracht Hagar naar Mekka.

Daar gebeurde het dat Hagar water zocht voor haar zoon. Terwijl ze wanhopig heen en weer rende tus-

sen de heuvels Safa en Marwa, ontsprong voor haar voeten de bron Zamzam.

In Mekka herbouwde Abraham met Hagars zoon Ismail het nog vroeger door 'de profeet' Adam opgerichte heiligdom dat als de *ka'ba* bekend staat. Vanuit Damascus maakte Abraham met zijn vrouw Sara, die inmiddels toch nog moeder van Isaak was geworden nog eenmaal een bedevaartstocht naar Mekka.

Het offer van Abraham

Je ziet het hele *hajj*-gebeuren zich al afspelen. Het hoogtepunt van de maand van de bedevaart is voor moslims het offerfeest. Het is een herinnering aan 'het rituele offer' dat Abraham eens bracht.

Hij werd toen door God beproefd met de vraag om zijn zoon Ismail (!) op te offeren. In zijn bereidwilligheid betoonde Abraham zich een perfecte moslim, letterlijk: een 'overgegevene' aan God. Een voorbeeld tot en met! Als beloning kreeg hij een ram om te offeren.

Wij hebben verteld van ons offerfeest: Goede Vrijdag. Waarop wij het offer van onze Heer Jezus Christus gedenken.

De ram die werd geslacht in plaats van Isaak (!) spreekt van het plaatsvervangend lijden en sterven van onze Heiland, zo getuigden we.

Abraham wordt ook ons ten voorbeeld gesteld. Maar niet slechts als monotheïst, waartoe hij was geroepen (!; hij was er nooit zelf opgekomen). Het was vanwege zijn geloof, waardoor Hij - daar zijn we het weer over eens - 'Gods vriend' mocht heten. Het was z'n zelfovergave, waarbij hij het resultaat van zijn prestaties uit handen gaf. Dat geloof ging - uiteraard - 'hand in hand' met goede handelingen.⁸ Maar was op z'ich als ant-wort (!) op Gods roeping de basis onder de band die hem met God verbond. Zo ook ons geloof in Jezus Christus die zich voor ons overgaf.

De nakomeling van Abraham

Abraham kreeg bij zijn roeping de belofte dat hij in z'n nakomelingen een zegen voor de mensheid mocht zijn.⁹ Maar niet anders dan in Jezus Christus, 'dé' nakomeling van Abraham - naar Galaten 3.¹⁰ Naar wie de

aartsvader z'n leven lang uitkeek.¹¹ En die naar de mens gesproken via Isaak van hem af zou stammen. Omdat Isaak het kind van de belofte was¹², durfde Abraham hem ook naar het altaar te brengen. Hij zei bij zichzelf dat God zijn zoon desgewenst uit de dood kon opwekken.¹³

Wij geloven in de God van Abraham, Isaak en Jakob.¹⁴ Hagar en Ismaël staan in Galaten 4 voor sla vernij. Sara en Isaak voor vrijheid.¹⁵ Moslims tooien zichzelf met namen, die beginnen met 'abd', 'knecht'. Christenen hebben het voorrecht ontvangen om zich, om Jezus' wil, Gods kinderen te noemen.¹⁶ In Galaten 4 valt zelfs de naam 'Arabia'. Ook al in hoofdstuk 1 trouwens: het was met de mensen dáár - zij het niet precies rondom Mekka en Medina - dat Paulus het eerst zijn bekeringsverhaal deelde. Hoe hij zijns ondanks gegrepen was, op weg naar Damascus om de kerk van Jezus Christus te vervolgen.¹⁷

In het voetspoor van Abraham

Het was een boeiende avond. Vragen werden beantwoord, maar ook opgeroepen.

Waarom hebben moslims eigenlijk rituelen met bloed? Waar slaan die op? Fatma opperde dat het te maken kon hebben met bescherming van eigen bloed en leven. Emin wees dat onmiddellijk als bijgeloof van de hand. Maar wij konden het eigenlijk wel begrijpen dat niet het suikerfeest aan het eind van de vastenmaand ramadaan, maar het offerfeest tijdens de maand van de *hajj* 'het grote feest' heet. Ons leven hangt immers af van het grote offer op de 'Beste Vrijdag'?

Vraag van de andere kant: hoe bestaat het dat de één gestraft wordt om de fouten van de ander? Antwoord: dat is een *indjiel*,¹⁸ letterlijk: een 'evangelie' (blijde boodschap) dat je als mens niet verzint. Ook dat staat in Galaten 1!¹⁹

Maar we geloven het. We vieren het: "de heerlijke gedachtenis aan de bittere dood" van Gods mens geworden Zoon. Tijdens Goede Vrijdag. Aan het avondmaal.

(We nodigen onze vrienden concreet uit het in april eens mee te maken!)

We zitten met een man of vijfen-

twintig in een *dershane* of *madrasa*.²⁰ Ieder voor zich noemt zich 'kind van Abraham'. Hoe dan ook, dat bindt. We voelen dat we ergens familie van elkaar zijn. En we zoeken elkaar steeds weer op. Maar juist daarom doet het ook pijn. We bereiken elkaar niet echt. We passen niet samen in de schoot van vader Abraham, zolang we niet "bij-eengebracht worden onder één hoofd, onder Christus":²¹ het doel van ónze zondagse 'bedevaart'.

We willen elkaar als moslims en christenen niet uit het oog verliezen. Maar boven alles houden we koers achter Christus aan.

We weten ons als pelgrims in het voetspoor van Abraham op weg naar wat heet 'het bruiloftsmaal van het Lam'!²²

Ds. Marten de Vries is predikant van de Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Stad (missionaire dienst onder moslims in het Rijnmondgebied)

Noten

- Deze impressie wil gelezen worden als vervolg op 'Maria in de moskee', verschenen in *De Reformatie* van 20 januari. Voor wie het er nog eens bij pakt, daarin stond een verwarrende typefout: in de 15e regel van onderen moet 'nooit' vervangen worden door 'ooit'.
- Tijdschrift, uitgegeven door: Bureaus voor ontmoeting met moslims van de Rooms Katholieke kerken in Nederland en de PKN, jaargang 32 (2006), nrs. 4 en 5, pp. 183v.
- Karl-Josef Kuschel, *Strijd om Abraham*, Zoetermeer 2001.
- Francien van Overbeeke-Rippen, *Overgave aan God - Navolging van Christus*, Een onderzoek naar afstand en nabijheid tussen Islam en Christendom, Nijmegen 1998.
- Pp. 46v.
- H.J.J. Feenstra, *Was Abraham Gereformeerd?*, Goes 1987; serie: Woord en Wereld (deel 4).
- Soerat Al-Anbiyaa' (De profeten;21), 69.
- Jakobus 2,22.
- Genesis 12,1-3 (doe maar even niet de Nieuwe Bijbelvertaling).
- Galaten 3,16.
- Johannes 8,56.
- Genesis 17,18-21.
- Hebreeën 11,17vv.
- Genesis 50,24; Matteüs 22,32; vele andere Bijbelverzen.
- Galaten 4,21-31.
- Johannes 1,12.
- Galaten 1,17.
- Moslims noemen zo de openbaring die, zoals later de Koran op Mohammed, op Jezus zou zijn 'neergedaald' dan wel 'gezonden'.
- Galaten 1,11.
- Aanduidingen voor een islamitisch leerhuis.
- Efeziërs 1,10.
- Openbaring 19,9.

Handboek voor de Gereformeerde Kerken in Nederland, editie 2007

boekbespreking

Het Handboek 2007 is gesierd met een foto van het grote raam van de Noorderkerk in Groningen. Het is een soort afscheidsfoto: de kerkenraad heeft moeten besluiten het gebouw af te stoten. Het ledental van de kerk te Groningen-Noord is gedaald en het gebouw is te kostbaar geworden. Eind jaren zestig van de vorige eeuw, toen ik in Groningen studeerde, was de Noorderkerk zo iets als de kathedraal onder de vrijgemaakte kerkgebouwen in Groningen: een indrukwekkende kerk, met een mooi orgel en boeiende predikers, altijd stampvol met kerkgangers.

B. Kamphuis ■

De afgelopen jaren kwam ik er ook nog wel eens, maar het was toch niet meer zoals toen. Nu zullen er appartementen in gebouwd worden. De gemeente van Groningen-Noord moet, na 87 jaar, op zoek naar een ander onderkomen.

Statistiek

Gelukkig is deze gang van zaken niet karakteristiek voor de ontwikkeling van het ledental van de Gereformeerde Kerken in hun geheel. Het heeft meer te maken met verschuivingen die typisch zijn voor stadsgemeenten. Inmiddels heeft misschien de Oosterkerk de oude rol van de Noorderkerk overgenomen.

Dat wil niet zeggen dat de statistiek geen reden geeft tot zorg. De afname in ledental van de laatste jaren is wel vrijwel tot staan gekomen. Maar uit de specificatie van toegelaten en onttrokkenen (p. 522) blijkt dat wij nog altijd naar vele zijden leden verliezen, en slechts weinigen winnen. Nog zorgelijker is de ontwikkeling in het aantal dienstdoende predikanten. Er zijn slechts 3 nieuwe predikanten bijgekomen, 2 zijn met emeritaat gegaan, 4 zijn er afgezet (p. 449-450). Vooral dat laatste getal doet schrikken. Natuurlijk zijn de verhalen achter deze afzettingen heel verschillend. Maar het netto resultaat is dat de voortgang van de prediking van het evangelie bedreigd lijkt te worden. Gebed is nodig om de gaven van de Geest van Christus voor deze dienst in de kerk.

Jaaroverzicht

Al een aantal jaren is de redactie van het Handboek in handen van ds. J.H. Kuiper. Zijn voornaamste bijdrage is het jaaroverzicht. Hij heeft daarin zijn eigen toon weten te vinden: rustig, zakelijk, met een brede blik, informatief. Jaarlijks stuurt hij een enquête toe aan de kerken. Ook daaruit komen interessante gegevens. Dit keer bijvoorbeeld uit de antwoorden op een aantal vragen rond het huwelijk (p. 461-462). Zo blijkt er in 38% van de gemeenten iets als huwelijks catechese te bestaan en zijn er plannen daarvoor in vele andere gemeenten. Op dit punt hebben de besluiten van de laatste Generale Synode, die tot deze catechese opriep, goede ingang gevonden te hebben. Moeite blijkt er echter te

zijn rond de besluitvorming over een huwelijksbevestiging bij een tweede huwelijk na echtscheiding. Hoewel de synode dit sterk heeft ontraden, vindt zo'n huwelijksbevestiging toch nog geregeld plaats (in 13% van de gemeenten).

In Memoriam

Dit Handboekje bevat elf 'In Memoriams'. Van Peter Groenenberg, die maar 58 jaar mocht worden, tot Cornelis Stam, die bijna 93 is geworden. Liefdevol geschreven portretten zijn het. Velen van de generatie die in Kampen studeerde tijdens de oorlogsjaren en de Vrijmaking zijn nu overleden. Meer dan de helft van de 'In Memoriams' heeft betrekking op broeders uit de generaties na hen. Wie ze leest komt onder de indruk van de genade van God in Christus, die vele gaven schonk en in dienst stelde van het evangelie.

Gert Kwakkel geeft van zijn voorganger als oudtestamenticus, prof. drs. H.M. Ohmann, niet alleen een levensbeschrijving, maar ook een interessante theologische typering (p. 494-495). Ohmann was gefascineerd door de historische werkelijkheid. Maar hij sloot het Oude Testament niet op in het verleden. Oude en Nieuwe Testament waren voor hem één geheel als openbaring van Christus.

Positief

Je kunt op vele manieren met het Handboekje bezig zijn: nieuwsgierig, zorgelijk, betrokken, of alleen maar met het oog op informatie. Je kunt zelfs fouten gaan tellen - de 'In Memoriams' hadden naar mijn idee nog wel een extra correctie mogen krijgen. Maar volkomen terecht heeft ds. Kuiper zijn jaaroverzicht een positieve instelling mee willen geven. Ik sluit af met zijn laatste woorden (p. 470): 'De toekomst is van Christus en voor zijn gemeente'.

Prof. dr. Barend Kamphuis is hoogleraar aan de Theologische Universiteit en hoofdredacteur van *De Reformatie*

N.a.v. *Handboek 2007 van de Gereformeerde kerken in Nederland*, red. J.H. Kuiper, Bedum: Print Media BV, 588 pag., prijs: € 11,50

Liedboek gezang 214: O morgen van verblijden

lied van de week

J. Smelik ■

Volgende week zondag (8 april) is het Pasen. Dit jaar staat voor die paaszondag een lied op het rooster van Paul Gerhardt, de beroemde zeventiende-eeuwse lieddichter die dit jaar vierhonderd jaar geleden werd geboren.

Gerhardt werd op 12 maart 1607 in Gräfenhainichen geboren. Van 1628 tot 1642 studeerde hij theologie te Wittenberg. In 1643 verhuisde hij naar Berlijn waar hij tot 1651 privéleraar was bij A. Berthold. Deze Berthold werd in 1655 de schoonvader van Gerhardt. In 1651 werd Gerhardt pastor in Mittenwalde, waar hij ook zijn meeste kerkliederen schreef. Zes jaar later werd hij benoemd aan de Berlijnse Nicolaikerk. Daar kwam hij in conflict met de keurvorst van Brandenburg, een aanhanger van de gereformeerde religie, die een 'Toleranzedikt' had uitgevaardigd, wat behelsde dat de lutheranen en calvinisten elkaar moesten respecteren en tolereren. Lutherse predikanten moesten zelfs een verklaring ondertekenen waarin zij beloofden zich niet te keren tegen gereformeerde opvattingen. Gerhardt kon dit niet met zijn geweten in overeenstemming brengen. Hij werd in 1666 uit zijn ambt gezet, en even later - na veel aandringen van allerlei mensen -, weer in zijn ambt hersteld waarbij de keurvorst ervan uit ging dat de predikant zich zou voegen naar diens beleid. Dat kon Gerhardt niet en hij besloot vrijwillig zijn ambt neer te leggen. Vanaf 1669 tot aan zijn dood op 27 mei 1676 was Gerhardt werkzaam in Lübben an der Spree.

Gerhardt schreef ongeveer 135 Duitstalige geestelijke liederen, waarvan er vooral na 1700 diverse erg populair werden en tot in onze tijd gebleven zijn. In Nederland raakten de liederen van Gerhardt in de 19de eeuw in toenemende mate bekend en geliefd. Verschillende liederen werden in de eerste helft van de 19de eeuw door de hervormde predikant Johannes Abraham Dedriks Molster (1806-1850) vertaald en opgenomen in diens bundel *Lieder en gebeden* (Amsterdam 1840). In de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* uit 1866 werden vier liederen van Gerhardt opgenomen die op één na nog steeds erg bekend en geliefd zijn: 'Beveel gerust uw wegen' (*Liedboek* gez. 427), 'Hoe zal ik U ontvangen' (*Liedboek* gez. 117), 'O hoofd vol bloed en wonden' (*Liedboek* gez. 183) en 'Bron der hoogste zaligheden' (niet in het *Liedboek* opgenomen). In de *Vervolgbundel* werden

deze liederen nog wel in een 'Aanhangsel' geplaatst, waarin meerdere liederen uit 'den vóórtijd' geplaatst waren, o.a. een paar van Maarten Luther.

Paaslied

Het lied 'Auf, auf, mein Herz, mit Freuden' is het bekendste paaslied van Gerhardt. Oorspronkelijk telt het lied negen coupletten. In Duitse gezangenboeken is het derde couplet komen te vervallen. Het betrof een couplet waarin Gerhardt voortborduurde op het beeld uit Openbaring 12 (vers 7) en 20 (vers 2) over de strijd tussen de engel en de draak. In de vertaling van Ad den Besten zijn daarnaast ook de strofen 4 en 5 gesneuveld. Deze coupletten zijn een extatische uiting dat door Christus' overwinning op de dood de gelovige niets meer kan overkomen:

'Die Höll und ihre Rotten,
die krümmen mir kein Haar;
der Sünden kann ich spotten,
bleib allzeit ohn Gefahr'.

In de proefbundel 102 *Gezangen* waren deze strofen nog wel in een vertaling opgenomen, maar de Interkerkelijke Gezangencommissie zag ze liever verdwijnen. Dat gebeurde dan ook jammergenoeg.

Inhoudelijk gezien valt het lied in twee delen uiteen. In de eerste twee (oorspronkelijk: drie) coupletten van het lied wordt Christus' opstanding verhaald en bezongen, terwijl de overige verzen ingaan op de vraag wat dit heilsfeit voor 'mij' betekent. De volle nadruk ligt in dit lied dus op de toepassing van het opstandingsfeit voor de gelovige. In dit verband is het m.i. wel te betreuren dat de openingsoproep 'Auf, auf, mein Herz, mit Freuden nimm wahr, was heut geschicht' in de vertaling van Den Besten een algemene uitroep is geworden: 'O morgen van verblijden, o dageraad, o licht'. Want juist die oorspronkelijke openingszin zet de karakteristieke toon voor heel het lied: de dichter roept zichzelf ('mein Herz') op om het paasfeit nauwkeurig waar te nemen. Bovendien leunt de openingszin van Gerhardt heel nauw tegen de taal van de psalmen aan. Vergelijk bijvoorbeeld de opening van psalm 103: 'Prijs de

Heer, mijn ziel, prijs, mijn hart, zijn heilige naam.

Hoewel het lied volop in de eerste persoon enkelvoud staat, is duidelijk dat de 'ik' zichzelf niet los ziet van de kerk. Daarop wijst vooral vers 4 waar gezongen wordt: 'Ik ben een van zijn leden'. Dit grijpt terug op het bekende beeld van Christus als hoofd en de kerk als zijn lichaam (Ef. 5:23-30). Overigens is dit thema (de liefde, de eenheid tussen Christus en de mens/gelovige) karakteristiek voor Gerhardt's liedoeuvre.

Verder moeten we niet uit het oog verliezen dat Gerhardt's liederen dan wel in de eerste persoon enkelvoud staan, maar dat hij daarmee altijd verwoord of wil verwoorden wat alle gelovigen afzonderlijk voor hun rekening kunnen nemen. Of wat voor alle gelovigen afzonderlijk geldt.

Behalve aan het beeld uit Efeze 5 zijn er andere bijbelgedeelten waaraan in dit lied direct of indirect gerefereerd wordt. In de verzen 4 en 6 klinken de woorden uit 1 Timoteüs 2:11-13: Deze boodschap is betrouwbaar: *Als wij met hem gestorven zijn, zullen we ook met hem leven; als wij volharden, zullen we ook met hem heersen; als wij hem verloochenen, zal hij ons ook verloochenen; als wij hem ontrouw zijn, blijft hij ons trouw, want zichzelf verloochenen kan hij niet.* De nadrukkelijke eschatologische spits in het slotcouplet, waar Gerhardt teruggrijpt op deze woorden uit Timoteüs, is karakteristiek van dit paaslied.

Voor het gegeven dat dit lied vooral ingaat op de betekenis van Pasen voor de gelovige, ligt het voor de hand om dit lied na de preek te zingen (als amenlied na de preek of als slotlied in de dienst).

Melodie

In zijn Berlijnse periode kwam Paul Gerhardt in contact met Johann Crüger (1598-1662), cantor van de Nicolaikirche en Musikdirektor van het Gymnasium zum Grauen Kloster. Deze Crüger, die verschillende wereldberoemde melodieën op zijn naam heeft staan, kun je de 'ontdekker' van Gerhardt's liederen noemen. Hij had al in 1640 een liedboek uitgegeven (*Neues Vollkömliches Gesangbuch, Augsburgischer Confession*) dat erg populair werd. In 1647 verscheen een nieuwe uitgave onder de titel *Praxis Pietatis Melica. Das ist Übung der Gottseligkeit in christlichen und trostreichen Gesängen*. In de eerste uitgave stonden 18 liederen van Gerhardt, deels voorzien van een nieuwe melodie van Crüger. Onder deze liederen bevond zich 'Auf, auf, mein Herz, mit Freuden'. Het jaartal 1648 dat boven de melodie in het *Liedboek* genoteerd staat, is dus onjuist.

De hele melodie is eigenlijk opgebouwd uit twee motieven die gevarieerd worden. Het eerste is een drieklankmotief waarmee de regels 1/3, 5 en 6 openen. Het tweede motief bestaat uit een drietonig motief met een gepunteerd ritme (strá-lende-ritme). Vooral de regels 2, 4, 6 en 7 zijn vanuit dit motief opgebouwd.

De regels 1 en 2 worden herhaald in de regels 3 en 4. De regels 5 en 6 variëren op de eerste twee regels: motieven uit regel 1 en 2 worden gecombineerd. Het lied mag in een vlot tempo gezongen worden (kwartnoot circa MM 126). Waarschijnlijk vragen de overgangen tussen de regels 2/3, 4/5 en 5/6 even aandacht: de slotnoot is een gepunteerde halve noot. Echter, om tijdig de nieuwe regel in te zetten dient de slotnoot een halve noot aangehouden te worden, gevolgd door een kwartnoot rust om adem te halen.

Dr. Jan Smelik is hymnoloog-musicoloog en woont te Zuidhorn

uit de kerken

Beroepbaar - Ds. H.A. Speelman is nog steeds beroepbaar.

Zijn *tijdelijke nieuwe adres* (vanaf 26 maart) is:
Otterbeek 87
8064 JK Zwartsluis
tel. 038 3865125

Beilen i.c.m. Hooghalen - beroepen:

Drs. D.S. Dreschler te Lemelerveld
Kampen-Zuid (tweede predikantsplaats) -
beroepen: Z.J.C. van Harten te Blije-Holwerd
i.c.m. Ferwerd-Hallum

PERSBERICHTEN

Permanente Educatie voor Predikanten van groot belang

Op donderdag 15 maart 2007 presenteerden 18 predikanten resultaten van hun studie. In de maanden daarvoor waren er colleges gegeven door dr. A.L.Th. De Bruijne en prof. dr. H. G. Geertsema. Het onderwerp was de Hermeneutiek. Ook door bestudering van teksten en de groepsbesprekingen die daaraan gekoppeld waren, is men intensief met de vragen bezig geweest. Het betekende dat de predikanten voor hun studie twee dagdelen per week moesten gebruiken. Die geïnvesteerde tijd is duidelijk zinvol gebleken.

Op de slotdag van dit studieproject kwamen de resultaten aan de orde in de vorm van presentaties door de verschillende groepen en een tweetal individuele presentaties. Uit die presentaties is gebleken dat het onderwerp van belang is voor alle terreinen van het werk van de predikant. Hermeneutiek is namelijk bezinning op ons lezen van de bijbel vandaag. Bijvoorbeeld bij vragen als: hoe lezen we de bijbel als we ons afvragen wat de plaats is van man en vrouw in de kerk? Hoe zit het met vragen rond de uitleg van Genesis 1?

Ook kwam aan de orde wat er gebeurt als je in je pastoraat de bijbel opendoet: welke rol heb je als pastor? Een andere groep presenteerde een opzet voor een gemeentecursus rond het bijbel-lezen, met als drive, dat lezen van Gods Woord werkelijk noodzakelijk is om een echte relatie met de Here God op te bouwen en te onderhouden. Andere presentaties hielden een analyse in van verschillende boeken op theologisch-psychologisch terrein: hoe wordt door de schrijver de bijbel gebruikt en wat zijn daarin de sterke en zwakke kanten?

De deelnemers aan deze postacademische cursus hebben de studie als zeer zinvol ervaren. Het wetenschappelijk niveau was hoog, en tegelijk was de stof bijzonder relevant voor het dagelijks werk.

Dit sterkt de projectgroep in de overtuiging om verder te werken aan uitbouw van de Permanente Educatie Predikanten. De projectgroep is naar aanleiding van een besluit van de laatstgehouden synode in het leven geroepen door Deputaten Dienst en Recht, de Theologische Universiteit te Kampen en de Predikantenvereniging, allen van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt. Zij weten zich verantwoordelijk

voor de permanente bijscholing van predikanten.

Door deze cursus te evalueren en andere input uit de kerken, hoopt de projectgroep met een goed programma te komen in de komende jaren.

Voor verdere informatie over de PEP kunt u terecht bij

M.E. Hoekzema

e-mail: M.E. Hoekzema@hetnet.nl

tel. 0529 - 434378

Online cursus *Grip op je dip* voor jongeren

Dit voorjaar start Eleos met de online cursus *Grip op je dip*. De preventieve cursus is bedoeld voor jongeren van 16 tot 25 jaar die depressieve klachten hebben. De deelnemers volgen de cursus via hun computer. Dit verlaagt de drempel om hulp te zoeken.

Van dip tot depressie

Ongeveer één op de vijf jongeren in Nederland heeft last van depressieve gevoelens. Bij vijf procent van de jongeren ontwikkelt zich een echte depressie. Bij depressieve gevoelens - of een dip - hebben jongeren last van een beperkt aantal signalen van een depressie die korte tijd aanhouden. Jongeren voelen zich somber, geïrriteerd of verdrietig, ze hebben weinig zin in leuke dingen, slapen slechter, voelen zich moe en hebben moeite zich te concentreren. Het kan ook zijn dat ze vaak aan de dood denken. Als er niets aan deze klachten gedaan wordt, kan de dip zich ontwikkelen tot een depressie. Het aantal signalen van een depressie stijgt dan en ze houden langere tijd aan. De online cursus *Grip op je dip* leert de deelnemers grip te krijgen op hun depressieve gevoelens om daarmee een depressie te voorkomen.

Manier van denken

"Tijdens de acht weken durende cursus krijgen de jongeren inzicht in de oorzaken van hun depressieve gevoelens en leren ze vaardigheden aan om beter met hun klachten om te gaan", vertelt Erica Drewes, cursusleider *Grip op je dip* binnen Eleos. "Het ontdekken van negatieve denkpatronen en het aanleren van positieve manieren van denken is een belangrijk onderdeel van de cursus. Er is ook aandacht voor het leren inplannen van leuke activiteiten in het dagelijkse leven en voor thema's als assertiviteit en het omgaan met conflicten. Tijdens de cursus is er ook aandacht voor de rol van het geloof in relatie tot de klachten."

Laagdrempelig

De drempel om hulp te zoeken voor depressieve gevoelens is onder jongeren erg hoog. Angst en schaamte zorgen er voor dat velen de stap naar de hulpverlening niet durven te zetten. Drewes: "De online cursus verlaagt de drempel om hulp te zoeken. Jongeren kunnen anoniem vanachter hun eigen pc meedoen. Ze voelen zich veiliger en vrijer in het uiten van hun gevoelens."

Aanmelden

Via www.eleos.nl en www.mindguide.nl kunnen jongeren zich aanmelden voor *Grip op je dip* online.

Ontmoetingsdag gereformeerde militairen

Deventer - Op D.V. 20 april 2007 organiseren de deputaten Geestelijke Verzorging Militairen van de gereformeerde (vrijgemaakte) en de christelijke gereformeerde kerken een ontmoetingsdag voor christenmilitairen, onder de naam: Christen-militair: Missiegericht?. Deze ontmoetingsdag vindt plaats in Kerkelijk Centrum Het Open Hof in Deventer.

'Met welke missie ga jij mee?' Het is een belangrijke vraag tegenwoordig bij defensie. Op de ontmoetingsdag is de cruciale vraag: heb je als christen eigenlijk een bijzondere missie binnen defensie? En vind je voor die missie munitie in de kerk waar je bij hoort? Sta je er in deze missie trouwens alleen voor?

Een belangrijke doel van deze dag is militairen met dezelfde achtergrond met elkaar in contact te brengen. Te vaak komt het voor dat militairen van hetzelfde onderdeel of tijdens een uitzending niet weten dat ze broeder of zuster zijn van elkaar. Daarom is er op deze conferentie veel gelegenheid voor ontmoeting. Daarnaast is er veel ruimte voor inhoud.

Krijgsmachtspredikant ds. T. Schutte spreekt na twee jaar praktijk als ervaringsdeskundige over het onderwerp 'christen in de wereld die defensie heet.' Daarnaast zijn er vier workshops onder de noemer: verwachting: wat mag je als militair verwachten van je plaatselijke gemeente, van de landelijke kerken en van de legerpredikant? Maar natuurlijk ook: wat verwacht je van jezelf? Al met al belooft het een gevarieerde dag te worden, waarbij de militairen elkaar in steeds wisselende samenstelling tegenkomen.

De gegevens op een rijtje:

Datum: 20 april vanaf 15.30

Plaats en adres: Kerkelijk Centrum Het Open Hof

Karel de Grotelaan 361

7415 LZ Deventer

Tel: 0570-628572

Programma:

15.30 uur: ontvangst

16.00 uur: start

Opening door M. Tel, voorzitter deputaatschap GKV

Inleiding door T. Schutte, krijgsmachtspredikant: 'Christen in de wereld die defensie heet'

17.00 uur: stampotbuffet

18.30 uur: vier workshops 'verwachting'

1. Militair als christen. Leider: Ritmeester G. Schouwstra

2. Wat verwacht je van de krijgsmachtspredikant? Leider: A.W. Velema, krijgsmachtspredikant

3. Wat verwacht je van de landelijke kerk? Leider: M. Tel en H.K. Evers, beiden deputaat.

4. Wat verwacht je van de plaatselijke kerk? Leider: G.H. Elzinga, deputaat en student kerkelijk werk.

20.00 uur: koffie

20.15 uur: hoofdlijnen en conclusies

21.15 uur: sluiting

Kosten: € 10,00

Graag opgeven zodat we weten waar we rekening mee kunnen houden.

Uiterste inschrijfdatum: 10 april

E-mail: ontmoetingsdag@filtnet.nl

Websites: www.kerkenmilitair.nl of

www.militairen.gkv.nl

Tel : 033 4752834 of 2986817.

De deputaten heten iedere militair die zich christen-militair weet van harte welkom!

advertentie

**GOV MAGDIËL – AMERSFOORT
CANTORIJ TU – KAMPEN**
o.l.v.
Jannes Munneke

THE CRUCIFIXION
John Stainer

Harry van Wijk – Orgel

Woensdag 4 april 2007 – Bovenkerk – Kampen
Donderdag 5 april 2007 – Sint Joriskerk – Amersfoort

Aanvang 20.15 uur (kerk open 19.30 uur)

Entree: Volwassen € 15,00 Voorverkoop € 14,00
CJP en 65+ € 12,00 Voorverkoop € 11,00
Kinderen tot 12 jaar gratis

Voorverkoop: Via de leden van de koren
Website www.magdiel.nl
Musikhandel Festivo – H.C. Vlielandstraat – Amersfoort
Telefoonisch 033-4552251 (Amersfoort) – 033-3331242 (Kampen)